

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ АТРИБУТИВНОЇ МІНІМАЛЬНОЇ СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ

У статті проведено системне дослідження семантичних варіантів атрибутивних синтаксем сучасної української літературної мови на матеріалі різностильових текстів, їх дериваційні особливості. Описано морфологічні засоби вираження категорії атрибутивності в неелементарних простих реченнях.

Ключові слова: атрибутивна синтаксема, ознака, прикметник, іменник, прийменник, відмінок.

Кожна субстантивна синтаксема може поширюватися атрибутивним компонентом – вторинною предикатною синтаксемою, похідною від предиката вихідного елементарного простого речення. Атрибутивна мінімальна синтаксична одиниця (синтаксема) вказує на ознаку предмета, виступаючи у присубстантивній позиції простого неелементарного речення. Ознака – це особливість, властивість предмета, яка не підлягає часовим змінам, вона невід’ємна від нього, є його природною суттю, постійно його супроводжує; ознака є показником існування самого предмета, його кваліфікатором, і передана мовними одиницями, виступає як його атрибут [1,93]. Реальне речення як комунікативна одиниця здебільшого не може функціонувати без атрибутивних компонентів, тому їх усебічний аналіз є важливим завданням сучасної синтаксичної науки.

У сучасній українській граматиці проблеми атрибутивної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці (категорії атрибутивності, атрибутивної синтаксеми) досліджували І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, А.П.Загнітко, М.В.Мірченко, К.Ф.Шульжук та ін., однак спеціальної праці, присвяченої комплексному аналізу атрибутивної синтаксеми, немає. Метою пропонованої статті є детальний опис семантичних різновидів атрибутивності, прикметникових, прийменниково-відмінкових, прислівникових та інших засобів вираження атрибутивної семантики в ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з’ясування впливу морфологічних варіантів на семантичну диференціацію атрибутивної синтаксеми та її лексичне наповнення; визначення дериваційних особливостей атрибутивних синтаксем. Дослідження побудовано на реченневих конструкціях, дібраних з різностильових текстів сучасної української літературної мови.

Атрибутивні синтаксеми ґрунтуються на атрибутивних відношеннях, які становлять специфічний тип, перехідний від семантико-синтаксичних до відношень формально-синтаксичного характеру. Як стверджує І.Р.Вихованець, „у граматичній системі мови атрибутивні відношення становлять специфічний тип відношень, що поєднують у собі формально-синтаксичні і наближені до формально-синтаксичних семантико-синтаксичні ознаки” [3, 157]. Такі особливості атрибутивних відношень породжуються їх вторинністю, похідністю від інших відношень. Вони виникають унаслідок різноманітних перетворень компонентів вихідних елементарних простих речень і перерозподілу синтаксичних залежностей між компонентами, що відбуваються при з’єднанні двох або більше елементарних речень в одне просте ускладнене речення. У всіх випадках необхідну умову наявності атрибутивних відношень між членами речення створює залежність другорядного члена від іменника. Компоненти будь-якої семантики, перебуваючи в залежності від іменника, вказують на ознаку позначуваного цим опорним іменником предмета. Трансформована присубстантивна ознака має своєю базою вихідні синтаксеми із значенням власне-ознаки (якості) і значеннями іншої природи (дії, процесу, стану, посесивності, місця, часу, причини, мети, суб’єкта, об’єкта тощо). Поширюючись на залежні присубстантивні компоненти будь-якої семантики, атрибутивні відношення та атрибутивні синтаксеми не становлять суто семантичних сутностей [6, 148]. Через те за якоюсь мірою формальними атрибутивними відношеннями приховуються різнотипні семантико-синтаксичні відношення: локативні, темпоральні, посесивні, призначення, квантитативні тощо.

Атрибутивна синтаксема як абстрактна мінімальна семантико-синтаксична одиниця предикатного типу реалізується в семантичних, морфологічних і позиційних (формально-синтаксичних, комунікативних) варіантах. Семантична диференціація атрибутивної синтаксеми зумовлена характером вираженої нею ознаки. Вважаємо за необхідне виділити три види таких ознак: 1) безпосередньо виявлені ознаки предмета (власне ознаки); 2) ознаки, виявлені через відношення предмета до інших предметів, до дії, процесуального стану, обставини (невласне ознаки); 3) ознаки предмета, виявлені через належність його іншому предмету (невласне ознаки).

Власне ознака є особливістю предмета, даною йому від природи, що існує безвідносно до інших предметів. Наприклад, у реченні *під час прогулянки по парку* *Мосії мови голубий кришталь* (Д.Павличко); *Велике рожжеве сонце знялось над*

полам (Є. Гуцало); *Наталія виросла й зросла В житті гіркому і терпкому* (М. Рильський); *Вони все йшли, кололи ноги на колюче зілля і шарпали одержу об гострі терни* (Леся Українка). Власне ознака може виражатися внаслідок переходу відносних або присвійних прикметників у якісні при переносному вживанні: *Одні тільки приїжджі мовчать. От кам'яні душі!* (О.Довженко); – *А ви їй не розібрали? Бодай же вас, який у вас курячий мозок!* (Б. Грінченко).

Атрибутивні синтаксеми, що виражають ознаки за відношенням до інших предметів, до дії, процесу, порядковими числівниками; б) прислівниками.

Ознака, передана відносним прикметником, аналогічно до ознаки якісних прикметників, відтворює реальні властивості предметів, але ті, які з'явилися за відношенням до інших предметів, що називають: а) речовину, матеріал, масу і містять сему речовинності (предметності): *Між дерев і листя грон колонади мармурові...* (В.Сосюра); б) просторові поняття із семою локатива: *Сади, омиті музикою згадок, Ковтають пил міжселищних доріг* (Л.Костенко); в) часові поняття із семою темпоральності: *Співали весняні вітри* (Є.Маланюк); г) поняття щодо різних вимірів предметів (розміру, обсягу, ваги, кількості): *Проект нового мікрорайону передбачав лише дев'ятиповерхові будинки* (З газети). Ознака, передана відносним прикметником, належить до тих властивостей предмета, які не мають якісної і кількісної міри вияву, не підлягають змінам, тобто є абсолютними. Їхнє існування не становить індивідуальну первинну предметну особливість, що вирізняє її носія з-поміж інших ознак. Вони є похідними ознаками, яких предмет набуває у відношеннях щодо інших об'єктів позамовної дійсності, напр.: *придорожні тополі – тополі, які ростуть при дорозі; травневі дощі – дощі, які йдуть у травні*.

Крім прикметника, роль атрибута виконує дієприкметник, утворений від дієслівних основ, що виражає ознаки за відношенням до дії, процесуального стану, напр.: *Зеленіючі лани востаннє посилали звітіль свій сонячний усміх на цю чужу, непривітну гору* (О.Гончар); *Гарячий сопух зчавлених плодів Спинає дихання* (Д.Павличко). Стосунок до дії, процесу та стану має і атрибутивна синтаксема, виражена інфінітивом: *Це моє рідне місто, мені випало щастя визволяти його власними руками* (О.Гончар). Ознаку за порядком предметів при лічбі в атрибутивній позиції виражають порядкові числівники типу *перший, другий, третій, двадцятий, сотий* та ін., опосередковано вказуючи на кількість таких предметів: *Слухаю першого грому удари* (П.Сингаївський). Це є вторинні утворення від кількісних числівників з семантико-синтаксичною функцією квантитативно-атрибутивної синтаксеми.

Ознаки за відношенням до інших предметів, до різних обставин (місця, часу, причини, мети, умови, допустовості тощо) можуть бути репрезентовані відмінковими та прийменниково-відмінковими формами іменників, зрідка – прислівниками.

У сучасній українській літературній мові своєрідними особливостями позначений присубстантивний атрибут у формі безприменникового родового відмінка, напр.: *Небо ранньої осені, німе і сліпобеззоряне, висіло неймовірно низько* (Є.Гуцало); *Опадав черемхи цвіт* (В.Сосюра). З формально-синтаксичного боку родовий відмінок реалізує підрядний зв'язок між залежним і опорним членами словосполучення, перетворює синтаксичний субстантив у синтаксичний ад'єктив. Атрибутивні синтаксеми в родовому відмінку без прийменника можуть найчастіше виражати похідні від називного і знахідного значення суб'єкта і об'єкта при віддієслівних та відприкметникових іменниках, напр.: *Плескіт риби на широкім плесі, Крик хлоп'яти на баскім коні* (А.Малишко); *Вбивство парламентарів було провокаційним викликом* (О.Гончар).

Атрибутивні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковою конструкцією, характеризують предмет рядом ознак: за матеріалом, кількісним складом; за місцем, часом, за причинними та цільовими стосунками з предметами; за наявністю або відсутністю в предметі якихось рис, деталей тощо.

З локативної валентної позиції речення внаслідок згортання локативних дієслів стану або дії родовий з прийменниками з (*із*), *до*, *біля*, *коло*, *проти*, *поміж* та ін., нерідко переміщується в присубстантивну позицію: *На галявині біля струмка розташувались на привал бійці маршової роти* (О.Гончар). У подібних структурах відбувається позиційний перерозподіл прийменниково-відмінкових форм, але не зазнає змін семантика прийменників завдяки збереженню системних зв'язків похідних і базових конструкцій. Локативна семантика напрямку руху супроводжує і атрибутивну синтаксему при іменниках типу *дорога, шлях*, напр.: *І неповторність кожної хвилини шукає шлях від болю до перлини* (Л.Костенко). Напрямок дії виражається родовим і в такого типу реченнях: *А снилось так: гарячий вітер з півдня* (Є.Плужник). Родовий прийменниковий може

пересуватися в атрибутивну позицію також і з детермінантною просторовою позицією речення: *Щебет в гаях солов'я, Коників тріск поміж трав...* (І. Нехода). Атрибутивна синтаксема при опорних віддієслівних, відад'єктивних іменниках ґрунтується на родовому приєменниковому детермінантному, становлячи щодо останнього позиційно похідну і семантично тотожну форму.

Специфічним синтаксичним явищем є конструкції із залежною від конкретних іменників атрибутивною формою *для + родовий відмінок* із семантикою мети або призначення: *Тут повинен бути агітпункт для військовослужбовців* (П.Загребельний); *Ах, як дивно було в тій великій кімнаті для дітей* (А.Головко). Поділяємо погляди тих дослідників, які розрізняють приєменник *для* у цільовій функції і функції призначення, вказуючи, що розрізнення обох функцій приєменника *для* завжди пов'язане з характером іменника в приєменниково-відмінковій формі: у цільовій функції іменник означає назву дії або стану, тимчасом як у функції призначення виступає назва особи або конкретного предмета. Крім того, простежуємо різну синтаксичну похідність форм цільової семантики і призначення. Атрибутивна синтаксема, виражена сполукою відпредикатного іменника в родовому відмінку з приєменником *для* утворилася внаслідок переміщення з детермінантною позицією речення в присубстантивну адвербіальну синтаксеми мети, яка, в свою чергу, є наслідком згортання підрядної частини мети, пор.: *Година для праці настала* (Леся Українка) і *Для праці настала година; Настала година, для того щоб працювати; Нам тепер потрібна лірика, як вода для пиття* (М.Стельмах) і *Для пиття потрібна вода; Потрібна вода, щоб пити*. Приєменниково-відмінкова форма у функції призначення утворена від речень з предикатом типу *призначатися, бути призначеним*, пор.: *Прямо наспроти школи стояв будиночок для вчителів* (М.Стельмах) і *Прямо наспроти школи стояв будиночок, призначений для вчителів; Кожному з вас рушничок для лиця і для ніг окремих, персональний* (О.Гончар) і *Кожному з вас рушничок, призначений для лиця і для ніг окремих, персональний*. Разом з тим сема призначення може виражатися не тільки самостійно, а й поєднуватися з семою мети, утворюючи більш навантажену за змістом синтаксеми. Якщо форму *для+родовий відмінок* заступає назва особи, то в атрибутивній синтаксемі чітко окреслюється супровідна адресатна семантика і співвіднесеність приєменниково-відмінкової форми з давальним адресатом, напр.: *Квіти для дружини, подарунки для дітей були цього разу особливими* (З газети). Пор.: *Квіти були призначені для дружини (адресовані дружині); Подарунки були призначені дітям (адресовані дітям)*.

Приєменники *від і до* з родовим відмінком внаслідок нейтралізації типових для них просторових, темпоральних та інших функцій іноді також вживаються в атрибутивній позиції з супровідною функцією мети, призначення: *Накинула на плечі велику хустку від дощу і вийшла з хати* (А.Головко); *Дуже мало фуражу, цілковита відсутність палива, звичайної води до пиття* (Ю.Яновський).

Семантична і формально-граматична нейтралізація приєменників призводить до їх поширення в зони, характерні для безприєменникового родового присубстантивного відмінка. Це стосується великою мірою первинних приєменників з *і від*. Приєменниково-відмінкова форма виражає, подібно до родового безприєменникового, посесивне значення: *У вікно до мене заглянули від яблуні гілки* (Леся Українка), пор.: *гілки яблуні*. Поширеною в мові є атрибутивна синтаксема, виражена іменником в родовому відмінку з приєменником *з*, що вказує на ознаку позначуваного предмета за матеріалом, з якого він виготовлений, напр.: *Вгорі на стінах висіли гірлянди з сосни* (А.Головко); *Плащі із льону, як нейлону, блищать на плечах лип і кленів...* (Д.Павличко). Присубстантивна позиція приєменниково-відмінкової форми із значенням матеріалу для виготовлення чи утворення чогось є наслідком нейтралізації предикатів дії типу *зробити, виготовити, скласти, зібрати, сконструювати, приготувати, змурувати, зліпити* і под.

Атрибутивна синтаксема в родовому відмінку може виражати також: з приєменником *без* – ознаку предмета за відсутністю в ньому чогось, за його просторовою необмеженістю, напр.: *Чоловічі голови без шапок чорніли, неначе недавно пооране поле* (А.Головко); *Люблю я, країно, твою землю без меж* (О.Гончар); з приєменником *з-під* – ознаку предмета за речовиною, що міститься в означуваному предметі, напр.: *На землю безладно розкидано каштулі, бляшанки з-під варення* (Ю.Смолич); з приєменником *від (од)* – ознаку предмета за джерелом, з якого виникає позначуване явище, предмет, дія; за причиною певного стану, напр.: *Повітря було повне свисту від стрілянини* (О.Гончар).

Форми *на+знахідний відмінок, під+знахідний відмінок, по+знахідний відмінок* можуть вживатися при опорних субстантивах, виконуючи функцію атрибута і структурно ґрунтуючись на детермінантних цільових засобах або функції призначення, пор.: *Господиня витирала склянки на*

вино (А.Дімаров); *Скло, як матеріал під живопис, використовується в Україні давно* („Літературна Україна”); *З самого ранку мене зігріла чудова прогулянка по гриби* (Ю.Збанацький). Ще глибшу формально-граматичну нейтралізацію виявляє непродуктивна сполука *з+знахідний відмінок* міри-порівняння, закріпившись у типовій для прикметника присубстантивній позиції: *Поскаржився він, згортаючи цигарку завтовшки з гвинтівочний патрон* (Г.Тютюнник). В обмежених лексичних умовах при опорних конкретних іменниках типу *двері, дорога, шлях, стежка, міст, гребля, сходи*, знахідний прийменниковий напрямку і шляху руху виконує роль атрибутивної синтаксеми, конденсуючи в собі семантику згорнутого дієслова руху: *А у тебе знов та ж доріжка в клас* (А.Малишко); *Чудесна річка Рона і Авінйонський міст через неї [через річку] міцно ввійшли у французьку літературу* (М.Рильський). При транспозиції адвербіальної синтаксеми причини, вираженої прийменниково-відмінковими формами знахідного, з детермінантної позиції речення в атрибутивну, вона потрапляє в залежність від опорних віддієслівних та відад’єктивних іменників, напр.: *В Григоренка була особлива неприязнь до жінок за власні сімейні нелади* (М.Стельмах).

Атрибутивна синтаксема, виражена орудним з просторовими прийменниками *за, під, над, перед, між* та ін., залежить від іменників – назв конкретних предметів або абстрактних понять. Зміна локативної позиції в присубстантивну позицію спричиняється усуненням локативного дієслова з предикативного комплексу: *І обеліск на полі бою, І шлях за даллю голубою судьбою видані мені* (М.Нагнибіда); *Замели сніги залізничну колію між Києвом і Ніжином* (О.Довженко); *Перекопська рівнина, таврійський степ – були полем великого бою перед Кримом* (Ю.Яновський). Поглиблена ад’єктивація накреслюється у присубстантивній сполуки *з+орудний відмінок*, яка утворилася, за визначенням І.Р.Вихованця, „від детермінантного орудного прийменникового з семантикою соціативного посесивного об’єкта” [2, 180]. Напр.: *Як видиво, стояла перед Чернишем дівчина з веслом на березі моря, що сміялась до сонця* (О.Гончар). Пор.: *Дівчина стояла з веслом*. Особливо значній ад’єктивації (не тільки формально-граматичній, але й семантичній) відлягають сполуки *з+орудний відмінок* на позначення невід’ємної належності одного предмета іншому, характеристики предмета з його невід’ємною частиною: *У натовпі жінка з золотим волоссям і променистими очима* (А.Головка).

Атрибутивна синтаксема, виражена іменником у місцевому відмінку, може виражати: з прийменником *по* – ознаку, що обмежує означуваний предмет з якогось боку, напр.: *У вітровій Балці жив його дядько по матері* (А.Головка); з прийменником *в (у)* – ознаку за наявністю у позначуваного предмета якоїсь зовнішньої характерної риси, напр.: *Осокори в сорочках з вибіленого полотна позавмирили* (Є.Гуцало). Атрибутивний компонент у місцевому відмінку з прийменниками *в (у), на*, транспонований з локативної валентної позиції речення, може вказувати на ознаку предмета за місцем його мешкання, знаходження або перебування, за положенням або напрямком розташування в просторі, напр.: *Перебування в столиці додало багато нових вражень* (З газети).

Атрибутивні синтаксеми, що виявляють ознаки предмета через належність його людині або тварині, охоплюють такі морфологічні варіанти: а) присвійні прикметники; б) іменники-істоти в родовому відмінку з посесивним значенням; в) присвійні займенники.

У прикметникові з категорією посесивності пов’язане відображення ознаки предмета через належність його особі. Цю роль у системі граматичних форм ад’єктива виконують найчастіше присвійні прикметники паралельно з родовим відмінком іменника, пор.: *Батько сількора Василя, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою* (О.Довженко) і *Василів батько, середняк Опанас Трубенко, був людиною неквапливою*. Родовий посесивний утворюється за аналогією до родового суб’єктно-атрибутивного, похідного від називного суб’єкта, і залежить від іменників конкретно-предметного значення: *книжка студента, серце матері, сорочка дитини*. Такі субстантивні словосполучення похідні від речень, але з глибоким перетворенням вихідних конструкцій – редукацією предикатного слова і посиленням функціонального навантаження родового, що поєднує в собі значення посесивного суб’єкта і завуальоване значення редукованого предиката [5, 86], пор.: *Студент має книжку; Мати має серце; Дитина має сорочку*.

Родовим посесивний перебуває в синонімічних відношеннях з присвійними прикметниками, пор.: *студентова книжка, материне серце, дитяча сорочка*. За структурою і змістом присвійні прикметники відособлені від класу власне відносних прикметників, суфікси яких виражають не семантичну, а морфологічну функцію: транспонують лексему з категорії іменника в категорію прикметника: *З Олексою-механіком здружилися, забирають на*

цілий день **материн** стіл, розглядають свої креслення та все щось метикують (О. Гончар); Підігнати підкову **Чернишевому** коневі можна було тільки в кузні (О. Гончар). Перехід іменника – назви особи – у присвійний прикметник пов'язаний з явищем морфологічної ад'ективації і відбувається за допомогою словотворчих афіксів –*ів*, –*ин(ін)*, які вносять у структуру похідного присвійного прикметника сему належності, тобто виконують семантичну функцію предиката, напр.: *В пень загнана сокира татова по топорщице* (Д.Павличко). Семантично речення складається з двох речень: *В пень загнана сокира по топорщице* + *Сокира належить татові (Тато має сокиру)*. У присвійному прикметникові *татова* суфікс –*ов-* співвідноситься семантично з присудком-предикатом *має*, тобто виконує його роль.

У присвійних прикметниках твірні основи – це здебільшого іменники з конкретним значенням: імена, прізвища людей, назви осіб за спорідненістю тощо. Щодо назв тварин, птахів, риб, то вони позначають представників класів або видів однорідних за властивостями істот і містять відтінок узагальнення, формуючи особливу групу присвійно-відносних прикметників, напр.: *На тротуарах не лілеї й не лебединий в небі крик*,— *дзвінка безодня над землею чолом задуманим горить* (В. Сосюра).

Присвійні займенники *мій, твій, свій, наш, ваш, їхній*, подібно до однойменних прикметників, передають значення належності особі або істоті, напр.: *Втомилось моє серце калатати* (Л.Костенко); *Я твої очиці – Зорі, зоряниці – Славлю як світанок!* (П.Тичина); *Чому Звізда-Полин упала в наші руки* (Л.Костенко); *Бережи серце й душу свою* (І.Багрянний); *Я ваші ридання покликав...* (І.Драч); *І вирішено було тоді на їхній сумовитій раді: збудуємо собор* (О.Гончар). За характеристики семантико-синтаксичних особливостей присвійних займенникових прикметників не варто випускати з уваги того, що вони належать до форм семантично орієнтованого на посесивні синтаксеми типу, тобто семантично співвідносного з іншими формами, але значеннево вузького різновиду займенникових прикметників [4, 204].

Вторинні предикатні синтаксеми атрибутивного типу звичайно залежать від іменника, однак можуть відтворювати приіменникову модель у віддієслівній і відприкметниковій залежності, виражаючись якісно-означальними прислівниками, напр.: *Вірунька тихо сміється* (О.Гончар); *Гей, рясно всипте цвітом шлях, У дзвони задзвоніте!* (П.Тичина); *Голосно луна Своїм биттям те серце і донині* (М.Рильський); *І знову тихо погашу ялинку* (Л.Костенко); *Співає осінь ніжно й журавлино* (Л.Костенко).

Присубстантивне вживання прикметників, родового відмінка, прийменниково-відмінкових форм, діеприкметників, прислівників, інфінітивів, числівників та займенників стосується вторинних синтаксичних позицій синтаксем, їх семантико-синтаксичного варіювання, зумовленого комунікативними потребами мовця і граматичним ладом сучасної української мови. Перспективними у цьому плані є ґрунтовне вивчення формально-синтаксичних і комунікативних варіантів атрибутивних мінімальних семантико-синтаксичних одиниць у структурі простого ускладненого речення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: підручник / О.К.Безпояско, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1980. – 286 с.
3. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І.Р.Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 222 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови/ І. Р.Вихованець, К. Г.Городенська; За ред. І. Р.Вихованця. – К.: Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць / К.Г.Городенська. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
6. Мірченко М.В. Структура синтаксичних категорій / М.В.Мірченко. – Вид. 2-ге, переробл. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

В статті проведено системне дослідження семантичних варіантів атрибутивних синтаксем сучасної української літературної мови, їх деривативні особливості. Описано морфологічні засоби вираження категорії атрибутивності в неелементарних простих реченнях.

Ключеві слова: атрибутивна синтаксема, призначення, прислівник, предлог, падеж.

In the article system research of semantic variants of attributive is conducted syntaxem modern literary Ukrainian on material of texts of different styles, their derivation feature. Morphological facilities of expression of category of attributive are described in the unelementary simple sentences.

Key words: attributive syntaxema, sign, adjective, noun, pretext, case.